

Calle Rosengren

Tiden som form och upplevelse

– om relationen mellan arbete och tid

ARBETSLIV I OMVANDLING | 2006:3

ISBN 91-7045-784-0 | ISSN 1404-8426

Arbetslivsinstitutet är ett nationellt kunskapscentrum för arbetslivsfrågor. På uppdrag av regeringen bedriver institutet forskning, utveckling och kunskapsförmedling. I dialog med arbetslivets aktörer verkar vi för ett arbetsliv med goda villkor, utvecklingsmöjligheter och en hälsosam arbetsmiljö för både kvinnor och män. Institutet har omkring 400 anställda och finns på flera orter i landet. Besök gärna www.arbetslivsinstitutet.se för mer information.

Arbetsliv i omvandling är en av Arbetslivsinstitutets vetenskapliga skriftserier. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetsorganisation och arbetsmarknad. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika gruppers eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och till andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse av arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktören som ombesörjer att ett traditionellt "refereeförfarande" genomförs. I huvudsak publiceras bidrag från forskare med anknytning till Arbetslivsinstitutet.

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt

Redaktion: Marianne Döös, Jonas Malmberg, Anita Nyberg, Lena Pettersson och Ann-Mari Sätre Åhlander

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2006

Arbetslivsinstitutet,
113 91 Stockholm

ISBN 91-7045-784-0

ISSN 1404-8426

Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Förord

Texten är en del i mitt avhandlingsarbete vilket jag genomför vid Högskolan Kristianstad inom ramen för forskningstemat Människa-Arbeta. Den grundläggande utgångspunkten för min forskning är de senaste decenniernas utveckling av arbetslivets innehåll och organisering där vi kan se en minskning av tunga och enformiga yrken till förmån för kunskapsbaserade service- och tjänsteyrken. Samtidigt sker en parallell tillplattning av de organisatoriska hierarkierna med ett därtill ökat ansvar att leda och fördela arbete för medarbetarna. Detta är en generell trend som är tydligast inom kunskapsintensiva yrken vilka kännetecknas av en hög grad av komplexitet kombinerat med stora krav på medarbetarna att självständigt hantera arbetsuppgifter. Vid en snabb påsyn verkar organisationernas behov av flexibla och engagerade medarbetare svara mot arbetstagarorganisationernas önskemål om en ökad frihet och möjlighet till utveckling i arbetet. Den samlade bilden är att arbetet blivit friare; men har det samtidigt blivit bättre? Inom ramen för min avhandling studerar jag ett antal yrkeskategorier, vilka kan klassas som kunskapsintensiva, med särskilt fokus på hur individer leder sig själva och strukturerar sitt arbete i en oftast komplex och mångtydig vardag. Artikeln kan sägas spegla ett exempel på den mångtydighet som kunskapsarbetaren måste hantera.

Arbetet med den föreliggande texten inleddes redan 2002 i samband med mina magisterstudier i ämnet Arbetsvetenskap. Jag hade då nyligen tagit kandidatexamen i psykologi med inriktning mot arbetslivet och hade därmed naturligt kommit att intressera mig för den ökade stressen och ohälsan i arbetslivet. Även om ohälsan inte explicit avhandlas i texten utgör den ändå en bakgrund och en drivkraft som fört arbetet framåt. En stor inspirationskälla, vilket också avspeglas i texten, är historikern Mikael Ottosson som fungerade som handledare för min magisteruppsats. Många och långa är de diskussioner vi fört kring bakgrunden till hur vi lever och arbetar idag. I detta sammanhang framstod just vårt sätt att uppfatta och behandla tid som någonting väldigt centralt; och många gånger även som problematiskt. I arbetet med min magisteruppsats hade jag även ett gott stöd av personal vid Arbetslivsinstitutet i Malmö, vilka fungerade såväl som bihandledare som samtalspartners vid den gemensamma seminarieserie som då hölls mellan Malmö högskola och Arbetslivsinstitutet i Malmö. Genom dessa seminarier fick jag inspiration till skrivande samt möjlighet att ventilera mina tankar kring arbete och tid. Som doktorand är jag formellt antagen till forskarutbildningen vid KTH där jag, via min handledare professor Jan Forslin, är knuten till det gemensamma FoU-projektet SALUT.

Innehåll

Förord

Inledning	1
Begreppsdiskussion	1
Tid	1
Arbete	4
Mot en teoretisk modell	4
Det agrara samhället och det konkretas tid	6
Sammanfattande kommentarer	9
Det industriella samhället och det abstraktas tid	9
Arbetsprocessen	14
Sammanfattande kommentarer	16
Analys av epokerna och en fördjupad frågeställning	16
Rörelsen i rummet	16
Arbetsprocessens strukturering	18
Informationsamhället och den tidlösa tiden	19
Avslutande diskussion	22
Referenser	24

Inledning

Roger Bredin är en av många individer som under senare år blivit sjukskrivna på grund av förhållande i arbetslivet. I Rogers fall kännetecknades sjukdomstillståndet av en molande huvudvärk, magont, ständig trötthet och ångest. Även om han i dag är tillbaka i arbetslivet känner han fortfarande av symptomen. En första åtgärd som han vidtog när han kom tillbaka, var att inför sina kollegor meddela att han från och med nu endast var tillgänglig mellan åtta och fem och att han inte förväntade sig någonting annat ifrån kollegerna heller.¹

Rogers fall är ett tydligt utslag på hur vi arbetar och behandlar tid i dag. Kraven på flexibilitet och tillgänglighet ökar allt mer i dagens arbetsliv och Rogers uttalande kan ses som en motreaktion på denna utveckling. Ett hävdande av en större rätt till att fritt få disponera sin egen tid. Denna artikel är ett försök att spåra ursprunget till den uppkomna situationen tillbaka i historien och se hur vår syn på tiden har uppkommit.

Vårt sätt att hantera tiden kan inte ses som något naturgivet, utan måste ses som beroende av exempelvis traditioner, religion och ekonomiska system. Kan vi, utifrån ett historiskt perspektiv nå en fördjupad förståelse av tiden som en kulturell konstruktion och bättre förstå och förklara hur vi betraktar och behandlar tid och tidens flöde i dagens samhälle? Kan vi härigenom även nå en större förståelse för vad som ligger bakom samhällsliga fenomen som till exempel den ökade ohälsan i arbetslivet?

Begreppsdiskussion

Tid

”Vad är tid? Jag vet det om ingen frågar mig. Men om jag vill förklara det, då vet jag det inte längre.”² Augustinus påstående är intressant ur två aspekter. För det första så fångar det problematiken med artikelns huvudfråga: Vad är tid och hur relaterar vi oss till den? Men det är även intressant ur ett vetenskapsteoretiskt perspektiv. Det är forskarens uppgift att lyfta upp och problematisera innehållet i de begrepp vi använder oss av och de aktiviteter vi är inbegripna i.

Som Augustinus säger ovan är tid ett exempel på ett begrepp vi använder oss av och vet innebörden i – så länge ingen frågar! Problemet uppstår med andra ord när vi börjar tänka *om* och inte enbart *med* begreppen. Vår vardag hade blivit omöjlig för oss om vi hela tiden skulle tänka om våra begrepp. Vad skulle hända om tid inte existerade? Skulle alla händelser äga rum på samma gång? Tiden har, om man väljer att se den på detta sätt, den praktiska egenskapen att den hindrar alla händelser att ta plats samtidigt (Jönsson 2002).

¹ Roger Bredins fall är hämtat från www.dn.se (2002-04-21).

² Citatet är hämtat ur Johansen (1984, sid 7).

Vad skulle hända om vi inte hade begreppet tid i vårt språk? Antropologen Anders Johansen (1984) menar att tiden ger form åt vårt sätt att erfara och strukturera tillvaron. Vår tidsuppfattning är en grundläggande existentiell fråga och formar därmed vårt sätt att uppleva hur världen i grunden är beskaffad. Den ligger därmed även till grund för vårt praktiska handlande. För att få perspektiv på vårt sätt att förhålla oss till tid kan vi se på folkslaget nuernas förhållande till tiden.

... nuerna har på sitt språk ingen motsvarighet till vårt ord ”tid”. De kan därför inte som vi tala om tiden som om den vore någonting påtagligt som far förbi, kan slösas bort eller sparas och så vidare. Jag tror inte att de någonsin upplever samma känsla av att slåss mot tiden eller vara tvungna att samordna sina aktiviteter med en abstrakt tid, för deras referenspunkter är huvudsakligen själva aktiviteterna, som i allmänhet utförs lugnt (Thompson 1983, sid 58).

Johan Asplund (1985) skriver vidare om nuernas tidsuppfattning att under de perioder av året eller dygnet då inga aktiviteter utförs saknas också tidsmässiga uttryck. Det är, skriver han, som om tiden stannade när de sociala aktiviteterna upphör, för att börja gå igen när de återupptas. Här kan man dra en parallell till agrarsamhällets kalender, bondepraktikan, som saknar tidsangivelser där inga aktiviteter påbjöds. Denna form av konkret tidsuppfattning brukar betecknas som cirkulär, då den innehåller återkommande moment.³ Naturen som strukturerar tid i agrarsamhället är cirkulär eller cyklisk, vilket kan ses i årstiderna som även strukturerar den dagliga tillvaron. Tiden har, i agrarsamhället, även en binär karaktär. Som Asplund skriver så verkar tiden stanna då inga aktiviteter äger rum, vilket påminner om den binära logiken med två lägen, på och av.

Kan tiden existera oberoende utav oss? En sekund, eller som det definieras i fysiken ”Varaktigheten av 9 192 631 770 perioder av den strålning som motsvarar övergången mellan de två hyperfinnivåerna i grundtillståndet hos atomen cesium 133” är per definition densamma vare sig den tillskrivs något värde i sig eller ej. Men om man vill föreställa sig en sekund, och då inte enbart via siffror och ord, måste man obevekligen använda sig utav en rumslik bild. Tiden har med andra ord ingen egen substans eller egenskap. Eller som Johansen beskriver den som ”... en symbol som inte symboliserar något annat än sig själv” (Johansen 1984, sid 11).

Vi måste därför skilja mellan en abstrakt, oföränderlig och mätbar tid som existerar oberoende utav oss och den form i vilken den framträder och medvetandegörs för varje individ. Fokus i detta arbete kommer att ligga på den senare – upplevelsen av tid – vilket är det som intresserar en humanist. Upp-

³ För en fördjupad diskussion om tidens cirkularitet se Johansen (1984), Benktson (1983), Gurevitj (1986) och Sandemose (1986).

levelsen av tid skiljer sig åt från individ till individ, men även inom varje individs liv beroende på situationen. En sekund kan kännas som en evighet när man väntar på bussen i regnet emedan den kan flyga förbi om man är sen till samma buss. En av Camus romanfigurer uppmärksammar detta och skriver i sin dagbok hur man undviker att förlösa sin tid.

Man tillbringar dagarna på en obekväm stol i en tandläkares väntrum, söndagseftermiddagarna på sin balkong, man lyssnar till föredrag på ett språk som man inte förstår, väljer de längsta och tillika de minst bekväma omvägarna vid en järnvägsresa, och naturligtvis blir man stående hela tiden; man ställer sig i kö vid teatrarnas biljettluckor utan att köpa någon biljett, osv, osv ... (Camus 2003, sid 22–23).

Ett centralt drag i den moderna västerländska kulturen är att den abstrakta tiden kommit att få ett allt större inflytande över oss. Den abstrakta tiden symboliseras av *klockan*. Klockan gör att vi, utan referens till en gemensam kontext, kan tala om tiden. Innan vi fick klockan var det omöjligt att tala om ett förlopp i termer av tid om inte båda parterna hade en gemensam kontextuell referens. Om jag aldrig kokat ett ägg skulle meningen ”Jag skall bara koka ett ägg sedan kommer jag” inte ge mig någon viktig upplysning om när personen jag talar med ämnar komma. Då jag saknar denna referens kan det röra sig om dagar eller år. Hade jag däremot haft en tidigare upplevelse av tidsförloppet under vilket ett ägg kokar, skulle informationen få en tydligare innebörd. Om personen å andra sidan talat om för mig att han kommer om fem minuter, vilket är den tid jag föredrar att få mitt ägg kokat, behöver vi inte referera till samma kontext, då fem minuter är fem minuter var jag än befinner mig i världen – med reservationen att jag kanske använder mig av en annan rumslig bild för att föreställa mig denna tidsperiod än vad personen jag pratar med gör.

Som hävdades ovan har den abstrakta tiden kommit att få ett allt större inflytande över oss. Denna form av tidsuppfattning omnämns ofta som linjär därför att den inte har någon variation eller rytm. På varje utvald punkt har den exakt samma form. Denna utveckling började redan någon gång under 1300-talet när de första klockorna började dyka upp i städerna. På den tiden var det inte givet individer att ha klockor, utan dessa fann man ofta i kyrktorn, varifrån de upplyste byborna om tiden. Man måste dock här ta med i beräkningen att även om bybornas tid var gemensam stämde den med största sannolikhet inte med den tid som gavs av kyrkuren i andra byar. Detta har sin förklaring dels i att det inte fanns någon gemensamt definierad tid, utan klockorna ställdes efter solen, dels att urverken inte var särdeles precisa i sin gång (Thompson 1991).

Behovet av en gemensam tid, i större geografiskt eller politiskt definierade områden, kom först i samband med att *järnvägarna* gjorde sitt stora inträde under 1800-talets andra hälft. Med dem skapades behovet av att kunna synkronisera två eller flera städer med varandra tidsmässigt. Till detta kunde man inte

använda sig utav solen, då differensen mellan Sveriges östligaste och västligaste punkt, när solen står som högst på himlen, är 52 minuter. När Västra stambanan Stockholm-Göteborg stod klar 1862 insåg man att tidsskillnaden mellan städerna på 24 minuter måste beaktas, och Göteborgstid infördes som järnvägstid längs hela linjen (Lundmark 1989).

Två tekniska uppfinningar, *klockan och järnvägen*, kan därmed sägas vara viktiga förutsättningar för inte bara industrisamhällets framväxt, utan även för vårt sätt att uppleva tid.

Arbete

Begreppet arbete kommer här att ges en vidsträckt innebörd. Ett abstrakt begrepp för arbete kom i och med den begynnande kapitalismen och har ofta kommit att förknippas med lönearbete. Denna definition blir dock alltför snäv för mitt syfte, då även arbetets former i det förkapitalistiska samhället kommer att behandlas. Arbete har ofta kommit att ställas i relation till, och ibland i motsats till, fritid (Karlsson 1986). Men då gränserna mellan arbete och fritid var mycket flytande i det agrara samhället anser jag inte att denna uppdelning vara tillräcklig. Frågan är om det ens är möjligt att tala om fritid i det agrara samhället då all tid var potentiell arbetstid (Åberg 2000). Arbetet kommer istället att definieras som en målriktad aktivitet som är inriktad mot att möta fysiska och sociala behov och som tillfredställer dem som antingen producerar eller konsumerar varor och tjänster.

Det är dock av intresse att ta upp diskussionen kring industriepokens lönearbete och agrarsamhällets huvudsakliga arbetsform egenarbete, och relatera dessa arbetsformer till begreppet marknad. Utan att föregripa min genomgång av epokerna vill jag ändå redan här poängtera att även om arbetets produkter i de båda epokerna, om än i varierande grad, bjöds ut på marknaden är den agrara epokens arbetare att betrakta som varuproducenter (detta gäller för såväl hantverkaren som bonden) i relation till industriepokens arbetare som snarare sålde sin förmåga att arbeta under en specificerad tidsrymd än produkten av arbetet (Ottosson 1999).

Mot en teoretisk modell

Vetenskapen kärna ligger i själva verket i företeelsernas lagar, medan fakta i egentlig mening – de må vara hur talrika eller exakta som helst – aldrig erbjuder annat än värdefullt material (Molander 1998, sid 149).

Ett misstag som ofta begås inom vetenskapen är att reducera verkligheten till de direkt observerbara empiriska iakttagelser vi kan göra om den. Istället bör användbar kunskap förutsätta att vi känner till de mekanismer som producerar händelser, vilka sällan är direkt observerbara (Danemark m fl 1997).

Våra data är alltid felbara därför att de är begreppsberoende. En viktig del av forskningsarbetet går därför ut på att inte bara tänka med utan även om begreppen. Den dimension av verkligheten som är sann är den som existerar oberoende av oss människor. Detta kallar författarna för vetenskapens intransitiva objekt. Teorierna om denna verklighet, vetenskapens transitiva objekt, den dimension som förbinder vetenskapen med verkligheten, är alltid felbara. Vi kan alltså som forskare inte göra anspråk på att kunna uppställa någon absolut sanning. Men med utgångspunkt tagen i att det existerar en verklighet utan våra kunskaper om den, följer att våra kunskaper alltid i större eller mindre grad korresponderar med den (ibid).

Som en följd av resonemanget ovan eftersträvar jag här att söka klarlägga innebörden i de begrepp vi tänker med samt att söka blottlägga de bakomliggande mekanismer som styr hur begreppen växer fram samt uppfattas. Att välja två epoker som utgångspunkt för en analys av tidsbegreppet är *inte* att ge en utförlig och detaljerad bild av dem. De kommer här istället att framträda i en förenklad, och för mina ändamål idealiserad, form. Epokerna kommer att fungera som empiriskt abstraherade arenor där olika sociala mekanismer spelar mot varandra och på så sätt skapar sin tid. Konstruktionen av idealtyper som försök att isolera och klargöra sociala sammanhang infördes av den tyska historikern och sociologen Max Weber. I sin spaning efter ”den kapitalistiska andan”, frågade han sig helt enkelt vilka som var de karakteristiska inslagen i en viss kultur, och i vilken mån de kunde hänföras till reformationens inflytande och den protestantiska etiken (Weber 1978). I min ”idealtypskonstruktion” ligger fokus på det socioekonomiska systemet, dess förändring över tid samt i förlängningen dess effekt på vår perception av tid.

Jag är medveten om att mitt sätt att skildra vår historia som en följd av kvalitativt åtskiljda epoker rymmer ett specifikt sätt att hantera tid. Historien får här formen av en linje, eller kanske snarare som en pil, med en specifik riktning som avbildar en irreversibel historisk process. Historien kan även beskrivas som en cyklisk process, vilken kännetecknas av återkommande moment, vilka historieskrivaren försöker förklara och förutspå. Mitt huvudmål är dock inte att försöka förklara den historiska utvecklingen, utan snarare att söka förståelse för hur individen, under vissa givna socioekonomiska förutsättningar, skapar sin bild av tid.

Inspirationen till artikelns huvudfråga kommer från Johansens bok *Tid är makt, tid är pengar* (1984). Johansens grundläggande resonemang bygger på att vår tidsuppfattning är absolut fundamental för vår bild av världen samt att upplevelsen av tid kan hänföras till förändringar inom produktions sättet. Problemet med Johansens resonemang är att han förbigått möjligheten att flera tidsåskådningar kan existera i samma kontext samt vilka konsekvenser detta skulle få.

Även i Lennart Lundmarks *Tidens gång och tidens värde* (1989) är utgångspunkten relationen mellan samhällsförändringar och tidsuppfattning. Inlednings-

vis pekar Lundmark ut fyra spår i hur tidsproblematiken kan angripas: *tid och materia, tid och mänskligt psyke, tidsfilosofin* samt det spår som han själv följer *tid som samhällsföreteelse*. Mitt bidrag, i relation till Lundmark, är ambitionen att förena tiden som samhällsföreteelse med det mänskliga psyket.

Ansatsen att förklara aktuella fenomen med referenser till historiska utvecklingslinjer, är inspirerad av Schumpeter (1983) och Toffler (1982). Utgångspunkten i deras resonemang är att samhällen är uppbyggda kring en viss kärnteknologi vilken kräver en viss social ordning. Då en ny kärnteknologi, med krav på en annan social ordning, introduceras kan det i övergångsfasen uppstå problem. I Tofflers analys har industrisamhället, och dess fokusering på varuproduktion, uppnått sin höjdpunkt, och vi kan samtidigt se födelsen av ett system som bygger på informations- och tjänsteproduktion. I brytpunkten mellan dessa två dominerande kärnteknologiska paradigmer – illustrerad av vågkammarsom bryter mot varandra – skapas kaos och oordning.

Hos den franske sociologen Emile Durkheim (1983) antas omfattande förändringar i den sociala ordningen kunna leda till anomi. Begreppet beskriver ett tillstånd av vanmakt hos individen; en vanmakt som har sitt ursprung i att invanda beteendemönster inte längre fungerar vilket leder till brist på mening och sammanhang hos individen. Anomi kan i förlängningen leda till en kris hos individen och i värsta fall till självmord. Han skriver att ”det anomiska självmordet inträffar, när individen saknar regler för sitt beteende och upplever detta som en plåga” (Durkheim 1983, sid 220).

Det agrara samhället och det konkretas tid

Med det konkretas tid avses här den tidsuppfattning som präglas av en konkret eller reell kontext. För bonden är de dagliga sysslorna på gården, samt årets växlingar centrala. För fiskaren kan tidvattnets växlingar ses som det som ger livet dess rytm. För hantverkaren är tidsrymden under vilken en uppgift utfärdigas det som konkretiserar tidens gång.

Denna form av tidsuppfattning benämns ofta som cyklisk då den innehåller återkommande moment i den konkreta kontexten. Den bygger med andra ord ytterst på naturens upprepningar i form av dygn, månader och årstider, havets cykler av ebb och flod, blommornas död och återfödelse. Som människa orienterar man sig här tidsmässigt till stor del utifrån naturens växlingar, och den variation av aktiviteter som det medför.

Ekonomhistorikern Lars Magnusson benämner denna tids socioekonomiska system som en hushållsbaserad marknadsekonomi, där den minsta gemensamma nämnaren var byn. Marknaden var till stor del lokal, vilket krävde enbart korta transporter. Huvudaktörerna i denna ekonomi var hushållet, byn samt marknadsstaden. Den färdiga produkten ägdes antingen vi ser till bonden eller hantverkaren av tillverkaren, även om hantverkarens varor i större utsträckning än

bondens bjöds ut på marknaden. Överskott, skriver han vidare, var något som uppstod av tillfälligheter, vilka man inte planerade för. Det oväntade tillskottet till hushållets ekonomi hade man inte för avsikt att spara utan det kom att spenderas på fest eller lyx (Magnusson 1999). Detta sätt att hantera produktionsöverskott kan ses i relation till produktionens mål, vilket var att tillfredsställa hushållets behov av mat samt att reproducera produktionsmedlen till kommande generationer. Denna överskottskonsumtion var ett sätt att markera status och kan betraktas som en investering i socialt kapital (Englund 1989).

En arbetsdag kunde ofta under denna period vara mycket lång. Som exempel på detta kan vi se tjänstehjonsstadgan där ett dagsverke räknas ifrån 04.00 till 21.00, med avbrott för tre måltider. Med våra dagars mått mätt var dock tempot i arbetet mycket lägre, och vissa av måltidsrasterna kombinerades med vila. Då djur användes fick arbetet regleras efter deras behov av näring och vila. Längst var arbetsdagarna ”naturligt” under skördeperioden (Rosander 1979).

På vissa större gårdar användes en vällingklocka för att markera arbetsdagens början och slut, samt ibland även måltiderna. På andra håll fick kyrkklockan samma användning (Rosander 1979). På ett sätt kan man säga att ljudets omfång definierade arbetets rum och styrde rörelsen inom det. Givetvis ligger det ett maktperspektiv i klockornas ljudande då de definierade arbetets rum och individernas rörelse inom rummet. Vi kan i nästa epok se att ångvisslorna i fabrikena fick en likartad funktion (Berggren 1991).

De arbetare som utförde dagsverken arbetade oftast på beting. Detta innebar att arbetet var fullt ut uppgiftsrelaterat. Uppgiften kunde under skördarbetet bestå av att slå en viss areal, varefter dagsverket ansågs fullbordat. Husbonden visste ungefär vad som kunde krävas under en dags arbete. Uträkningarna var ofta komplicerade och fick ta in faktorer som till exempel hur tjockt säden växte. Ett exempel på en sådan uträkning finner vi i Thompson:

... om säden växer mycket tjockt och högt så kan han på en dag slå två acres, eller två och en halv; men om den däremot växer kort och glest kan han slå tre acres på en dag, och ibland fyra, utan att överanstränga sig ... (Thompson 1983, sid 15).

Arbetsveckan var, enligt kyrkans påbud, sex dagar. Söndagen skulle helgas som vilodag och böter kunde utdömas vid överträdelse. Undantag fanns dock. Exempelvis omfattades inte mjölkerskans arbete av påbudet då kornas behov inte lät sig styras av kyrkan (Olsson & Hult 1995). Även i skördetider var det vanligt att söndagen användes som arbetsdag. Rosander (1979) menar att det bland stadens gesäller inte var helt ovanligt att veckovilan förlängdes med en frimåndag, ett ”ofog” som man även kunde finna hos drängarna på landsbygden.

Arbetsåret formades på landsbygden av återkommande cykler beroende på arbetsuppgifternas art. Perioder av relativt lugn under vintermånaderna, byttes mot en hektisk arbetsperiod under skördetiden. Bondepraktikans tidsangivelser

kan därför ses som ett utslag av årets växlande rytm. Här finns angivet hur man skall tolka tecken i naturen, samt vilka tider som passar bäst för en specifik aktivitet (Rosander 1979).

Asplund menar att livet i det gamla bondesamhället var promiskuöst – i betydelsen blandat och gemensamt (Asplund 1985). Med det menar han att man inte skiljde på folk och få, vilka levde om varandra. Till exempel nämner han bruket att skilja boningshus och ladugård. Någonting som ter sig helt normalt för den moderne bonden, men som för lantbrukaren under denna period måste ha tett sig som någonting väldigt märkligt och opraktiskt. Inte heller gjorde man någon skillnad på husbondfolk och tjänstefolk (Rosander 1979). Man åt och sov i samma rum. Ett tydligt mönster som kan urskiljas är att kvinnornas arbete ofta utfördes inomhus, och männens utomhus. Som nämndes inledningsvis krävs det en gemensam kontextuell referens för att kunna tala om ett tidsförlopp utan klockans hjälp. Det promiskuösa livet, som Asplund menar var kännetecknande för bondesamhället, var fyllt av gemensamma referenser då individerna i hushället delade bostad och levde under samma livsbetingelser.

Hantverket kännetecknas under denna period av små verkstäder med ett fåtal arbetare i varje verkstad. En obetydlig arbetsdelning, vilket innebär att varje arbetare svarade för tillverkningen från början till slutet. Kunskapen vandrade ifrån mästaren till gesällen, som bodde hos mästaren och ingick i hushållet. För att upptas till gesäll var dock arbetaren tvungen att gå som lärling under flera år för att sedan avlägga ett gesällprov (Berggren & Greif 2000, Edgren 1987). Även inom hantverket kan man därför tala om en gemensam kontext.

I verkstaden var det uppgiften, och inte klockan, som styrde arbetstiden. Behovet av samordning var liten då arbetsprocessen inte var uppdelad. Som en konsekvens av detta varierade arbetstiden utifrån uppgiften, och det var till stor del fritt fram för gesällen att bestämma över sin arbetstid. Hur gesällens arbetsvecka kunde se ut speglas i den så kallade Gesällvisan:

Måndag gör jag ingenting.
Tisdag ser jag mig omkring.
Onsdag sitter jag i tankar.
Torsdag går jag ut och vankar.
Fredag för jag vad jag vill.
Lördag stundar helgen till.

Även om detta inte är hela sanningen speglar den ändå, vad som i litteraturen benämns som, en porös arbetstid (Berggren & Greif 2000, Olsson 1980, Thompson 1983). Thompson speglar denna arbetsrytm hos handvävstolen som

på måndag och tisdag följde rytmen Gott ... om ... tid ... gott ... om ... tid ..., som på torsdag och fredag övergått till endagförsent, endagförsent, endagförsent (Thompson 1983, sid 28).

Där människan har kunnat styra sin arbetstid själv har arbetsmönstret karakteriserats av intensiva arbetsryck och perioder av sysslolöshet. Något som kanske speglar en ”naturlig” mänsklig arbetsrytm. Denna arbetsrytm lever idag till viss del kvar hos självständiga arbetare såsom författare, konstnärer, småbönder och studenter (ibid).

Berggren och Greif beskriver hur det hos hantverkaren fanns en enorm yrkesstolthet i och med att han besatt kunskapen om hela arbetsprocessen. Denna yrkesstolthet framträder i följande uttalande ifrån snickarskrået i Köpenhamn.

Det är bättre att ha 3 000 gesäller än att ha ett dubbelt så stort antal daglönare med en ringa lön [...] en hantverksge­sell förstår att utföra det hela i sin profession, medan arbetarna i utlandet endast förstår att göra enkla delar, i den mån hantverket där drives fabriksmässigt; således måste fabriksge­sellerna endast betraktas som simpel arbetare utan allmän hantverkskunnighet (Berggren & Greif 2000, sid 193).

Uttalandet visar även på den inställning som fanns inom skråväsendet mot den nya formen av tillverkningsindustrier, vilken jag kommer att behandla i följande avsnitt.

Sammanfattande kommentarer

Det ekonomiska systemet var baserat på hushållet, och arbetaren var en producent av varor. Rörelsen mellan olika rum var, med dagens mått mätt, låg. I de fall där relationen arbetsgivare-arbetstagare fanns gjordes ingen större social åtskillnad, då man levde sida vid sida under samma förhållanden. Genom att man levde under samma förhållande hade människorna en gemensam tidsreferens, varför den konkreta synen på tid var förhärskande. Inte heller gjordes det någon större åtskillnad mellan arbete och fritid, då de ofta gick in i varandra och all vaken tid var möjlig arbetstid. Arbetsdagarna var oftast långa, samtidigt som tempot var lågt. Längden på arbetsdagarna varierade efter uppgiften, och tillgången på dagsljus. Överskott i ekonomin ledde till en ökad konsumtion, istället för investeringar i produktionen.

Det industriella samhället och det abstraktas tid

Med det abstraktas tid avses här en tidsuppfattning som styrs, inte av dygnets och årets växlingar, utan av en på förhand definierad och kvantifierad tid. Att den är linjär innebär att den frigjorts ifrån växlingar i naturen och istället breder ut sig som en rak linje, bestående av kvantitativt identiska avsnitt. Tiden har så att säga frigjort sig ifrån från konkret upplevda tillstånd och situationer, som vi såg i det förindustriella samhället, och ersatts av en abstraktion.

Som vi såg ovan var det som kännetecknade den agrara ekonomin att den nästintill uteslutande var en hushållsbaserad ekonomi som byggde på självförsörjning. Det var med andra ord en ekonomi med begränsad arbetsfördelning och begränsade marknadskontakter. Här menar jag att vi får en grundläggande förändringsprocess som egentligen ger strukturen för den fortsatta utvecklingen. Det som händer är marknadens intåg i det västerländska samhället – självhushållning byts mot marknadshushållning. Den kanske viktigaste grunden för flertalet av de stora förändringarna under 1800-talet är genombrottet för den kapitalistiska ekonomin (Dillard 1986, Magnusson 1999).

För att komma åt detta kan vi använda oss av två begrepp som vi varit inne på tidigare:

Kapitalisering – marknaden tränger in i ekonomin och vardagen.

Proletarisering – människans förhållande till sina produktionsmedel förändras.

Den kapitalistiska ekonomins genombrott brukar hänföras till två så kallade revolutioner:

- Den agrara revolutionen – den agrara produktionen avsätts i högre utsträckning på marknaden
- Den industriella revolutionen – den tidigare hantverksmässiga varuproduktionen ersätts med industriproduktion

Perioden 1750–1850 brukar, vad gäller svenska förhållanden, betraktas som förindustriell. Schön karakteriserar Sverige vid denna tid som ett ekonomiskt efterblivet land sett i relation till länder som England, Holland och Belgien. Jordbruket var den helt dominerande näringen och industrins omfattning var ringa (Schön 2000). Hela 90 procent av befolkningen var bosatt på landsbygden (Sturesson m fl 2002).

Vad beträffar städer fanns det i Sverige vid tiden kring 1850 endast fem städer vars storlek överskred 10 000 invånare. Dessa städer var nästan samtliga belägna utmed vattendrag då infrastrukturen vid denna tid var helt beroende av de naturgivna förutsättningarna. De energikällor som stod till buds var förutom vattenkraft, muskelkraft och ved.

Tillväxten per capita varade inte under några längre perioder på 1700-talet (ibid). Under 1800-talets första hälft kan man dock, enligt Schön (2000), se någonting nytt i svensk ekonomisk historia, en varaktig ekonomisk tillväxt. Drivkraften i tillväxten kom ifrån jordbrukets modernisering. Befolkningsmässigt fördubblades antalet svenskar under denna period.

Under perioden 1751–1850 sker det en social differentiering på landsbygden. Vi kan under denna period se en ekonomisk expansion inom jordbruket. Som ett utslag av detta kan nämnas att Sverige under 1700-talet var ett bristland, när det gäller spannmål, och fick importera stora mängder från länderna kring Östersjön. Importbehovet har dock ersatts av en relativt omfattande exportförsäljning vid

tiden kring 1830. Magnusson hävdar nyodling som den främsta orsak till detta (Magnusson 1999).

Under denna period ökar antalet bondehushåll med tio procent medan antalet torpare, statare och andra jordlösa på landsbygden mer än fyrdubblades. Vi har alltså under denna period fått en markant ökning av individer som var oförmögna att försörja sig via ett eget jordbruk, och därigenom kom att bli beroende av lönearbete för sin försörjning (ibid).

Enligt Berggren och Greif (2000) hade således många personer under senare delen av 1800-talet svårigheter att finna försörjning på landsbygden. Detta fick till följd att vissa emigrerade till Amerika, medan andra sökte sig till de växande industristäderna. Merparten kom dock att försörja sig på proletärt jordbruksarbete samt arbete med statliga och privata infrastruktursatsningar så som byggandet av kanaler och järnvägar.

De grundläggande förändringsprocesserna som vi ser i det moderna samhällets inleds med andra ord inom jordbrukssektorn. Förändringarna inom jordbrukssektorn skapade två förutsättningar för samhällets industrialisering, tillgång till investeringsvilligt kapital som förvärvats inom jordbruket samt frigörandet av arbetskraft (Magnusson 1999).

I den ekonomiskhistoriska litteraturen, exempelvis Schön och Magnusson, framhålls vanligen två vidare förutsättningar för den industriella revolutionen. En växande marknad, för att avsätta produkterna, samt ny teknik som möjliggjorde massproduktion

Magnusson menar att en expanderande hemmamarknad samt en ökad exportmarknad var huvudfaktorerna för industrialiseringen. Möjligheten att möta ett ökat efterfrågetryck var svårt utifrån de tillverkningsmetoder som stod till buds. Han tar här upp textilindustrin som ett exempel, vilken även var den ledande näringsgrenen i utvecklingen av industrin. Detta påstående är dock inte helt självklart, då det ofta hävdas i litteraturen att det var tillgången till ny teknik som drev utvecklingen framåt. Vi känner alla till historien om spinning jennie. Denna teknik var dock så småskalig att den mycket väl kunde installeras i hantverkarnas hem. En större efterfrågan ledde dock till högre ställda krav vad gällde kontinuitet i leveranser samt på varans kvalitet, vilket var ett incitament till att i större utsträckning öka kontrollen över produktionen. Behovet att övervaka och kontrollera tillverkningen hade med andra ord skapats (ibid).

Lösningen på marknadens nya krav på kontinuitet och kvalitet var att centralisera produktionen. Men för att åstadkomma detta krävdes investeringar i fabriksanläggningar. Till dessa investeringar behövdes det sålunda kapital. Som ett resultat av detta flyttades ägandet och kontrollen av produktionsmedlen och produktionsresultaten ifrån varuproducenten till kapitalisten (ibid).

Dillard (1986) menar att den industriella kapitalismen först och främst var en organisationsmetod. Förändringar i teknologin, menar han, kom till först efter det att nya organisationsmetoder utvecklats och spritts. Kapitalistiska företagare

kunde tillfredsställa en expanderande marknad genom ökad produktion. En ökad produktion uppnåddes genom att arbetarna specialiserades inom olika arbetsmoment. Arbetarna utförde enkla rutinuppdrag vilka upprepades tusentals gånger på en dag. Produktionen, skriver han vidare, blev ”mekanisk” långt innan den mekaniserades genom maskiner.

Även om ny teknik nu inte var en orsak till, var den i alla fall en förutsättning för, den industriella revolutionen. Det var huvudsakligen tre tekniska innovationer som var och en på sitt sätt banade väg för den industriella revolutionen. De skapade i tur och ordning: Tillgång till en kraftkälla, vars gång var oberoende utav naturens nycker. En infrastruktur som öppnade för exploatering av nya områden samt tillgång till nya marknader att avsätta varan på. En möjlighet till att synkronisera individers rörelser över stora avstånd, samt ett medel för att styra och kontrollera produktionen. Vilka innovationer talar jag då om?

Ångmaskinen

James Watts ångmaskin innebar, enligt Dillard (1986), det största tekniska framsteget under 1700-talet. Initialt kom ångmaskinen huvudsakligen att användas i samband med gruvdrift. Efter vissa konstruktionsmässiga omarbetningar kom den dock att anpassas till fabriksbruk. De första fabriker låg utmed floder där vattenkraften utnyttjades med hjälp av vattenhjulet. Detta beroende av vattnets flöde var en hämmande faktor i produktionen då det varierade med årstiderna. Vidare låg ofta vattendragen illa till i relation till råvaror, arbetskraft och marknad. Ångmaskinen möjliggjorde härmed en strategisk placering av produktionen samt skapade kontinuitet i produktionen och ett oberoende av naturens växlingar. Förutom att den försåg maskinerna i fabriker med drivkraft ledde även ångmaskinen senare fram till bättre transportmedel som ångbåten och ånglokomotivet. Ur mitt perspektiv är ångmaskinen framförallt intressant då den frigör produktionen ifrån de naturgivna förutsättningarna. Detta möjliggör dels en större kontinuitet i produktionen, dels en möjlighet till en flexiblere lokalisering av tillverkningen. Produktionen som tidigare hämtat sin rytm ifrån naturen står nu istället under människans kontroll. Lite tillspetsat kan man säga att människan frigjort sig ifrån naturens begränsningar, och samtidigt blivit herre över densamma.

Järnvägen

Dillard (1986) menar att järnvägens huvudsakliga betydelse för industrialiseringen var att områden och produkter som tidigare inte stod i ekonomisk förbindelse med varandra plötsligt integreras till en gemensam marknad. Järnvägen fick med andra ord effekten att möjligheterna att transportera råvaror och produktionsresultat ökade och härmed expanderade marknaden.

Transporterna hade fram till dess dominerats av hästdragna transporter på land och av sjötransporter (Schön 2000). Vi kan dock, vid tiden kring 1800-talets början, se en stor utbyggnad av kanalsystemet i Sverige. Trollhätte kanal, som stod klar 1800 förband Vänern med västerhavet. Mälaren förbands med Östersjön via Södertälje kanal (1819). Göta kanal sammanlänkade Vänern och Vättern (1822). Även om detta givetvis underlättade transporterna, och skapade tillväxt i de regioner som omfattades av kanalsystemet, var de fortfarande hänvisade till de naturgivna förutsättningarna, i form av vattnets vägar och flöden. Vad jag vill poängtera här är att järnvägen med sina ångdrivna lokomotiv övervann det beroende av naturen, och de förutsättningar för transporter den medgav, som tidigare präglat hela transportsystemet. Gemensamt för transportmedlens utveckling under denna tid var dock att de blev allt snabbare och precisare i sina tider; allt i enlighet med industrins krav på punktlighet och kontinuitet (Lundmark 1989).

Den sociala omvandlingen som skedde under slutet av den förindustriella epoken hade skapat ett jordlöst proletariat på landsbygden, vilket nu såg nya möjligheter till försörjning i de framväxande fabrikerna. Arbetare ute i byarna som saknade sysselsättning fann att deras rörlighet, i och med utbyggnaden av järnvägen, hade ökat och att möjligheten till arbete hade stegrats (Schön 2000).

Som beskrevs inledningsvis kom också behovet att tidsmässigt synkronisera rum skiljda åt över avstånd i och med järnvägen som förband avlägsna rum med varandra. I detta sammanhang fick nästa tekniska innovation en viktig social och kulturella betydelse.

Klockan

Att mäta tidens gång är inget som är unikt för den industriella epoken. Vi vet med säkerhet att de tidiga civilisationerna hade en stor kunskap om solens och månens gång, och att de med denna kunskap kunde dela upp tiden i dygn, månader och år. Den mekaniska klockan började uppträda i kloster och byar redan under 1300-talet. Unikt för den industriella epoken är att den mekaniska klockan börjar användas för att synkronisera rum skiljda åt över avstånd, för att styra arbetstiden samt att den slutgiltigen avlägsnade tiden från sitt beroende av naturen.

Sammantaget kan vi säga att ovan nämnda tekniska innovationer möjliggjort för människan att överkomma de naturliga begränsningarna vad gäller tillgången till kraftkällor och transportvägar. Rytmen i det mänskliga rörelsemönstret har därmed avlägsnats ifrån naturens. Samtidigt kan vi säga att det skett en söndring mellan tiden och rummet. En vidare analys av rummet och tidens förhållande kommer längre fram i artikeln. Men vi kan redan här konstatera att rumsliga analogier för tidens gång, vilka kräver gemensamma kontextuella referenser,

kom att ersättas av en abstraktion vilken inte kräver rumsliga referenser för sin gång.

Arbetsprocessen

En ny tidsdisciplin krävdes för arbetet i fabrikerna i syfte att möjliggöra nya former för byte av arbetsresultaten, men även för att skapa möjlighet till bättre planering och kontroll av produktionen. Vad som skedde med arbetsprocessen var att arbetet delades upp i olika, väl definierade, moment enligt närmast vetenskapliga principer (Taylor 1967). Genom att stycka upp och standardisera arbetsprocessen fick även arbetsgivaren en större möjlighet att förhindra olika former av fusk då denna hade god kunskap om hur lång tid varje moment kunde förväntas att ta. De tayloristiska metoderna kom med tiden att utvecklas och förfinas, vilket vi kan se i MTM-metoden (metod-tid-mätning) där varje timme är uppstyckad i 100 000 delar och varje moment en arbetare utför har ett mått på en TMU-skala (Time measurement unit) (Lundmark 1989).

Vid tiden kring 1950 introducerades MTM-metoden i Sverige. Dess genomslag, som styrmedel inom industrin, kan påvisas i att det under den efterföljande tjugoårsperioden utbildades 13 000 tekniker i MTM-metoden vid Arbetsledarinstitutet (Isidorsson 2001). Enligt Ohlsson (2004) används systemet fortfarande inom Volvo. En uträkning kan se ut som följande.

Vända sig till materiallåda (inklusive fyra steg) – 60 TMU (2,16 sekunder).

Tag en skruv och vänd B-minuskabel rätt, drag skruv – 299 TMU (10,764 sekunder) (Ohlsson 2004, sid 230).

Marx beskriver denna arbets- och tidsdisciplin som

att arbetarna har gjorts lika genom människans underordnande under maskinen eller genom den mest ytterligt gående arbetsdelning, att människorna utplånas i förhållande till arbetet, att urets pendel har blivit den noggranna mätaren av förhållandet mellan två arbetares prestationer, liksom den är det för två lokomotivs fart. Så får det inte längre heta att en människas timme blir lika med en annan människas, utan snarare att en människa under en timme är värd lika mycket som en annan människa under en timme. Tiden är allt, människan är inte längre något; på sin höjd förkroppsligandet av tiden. Det är inte längre frågan om kvaliteten. Kvantiteten avgör allt: timme mot timme, dag mot dag (Johansen 1984, sid 24).

Marx använder alienationsbegreppet som bygger på att arbetaren skiljts ifrån resultatet av sitt arbete. Arbetaren är inte längre, vilket noterades i den inledande begreppsdiskussionen, en varuproducent som säljer resultatet av sitt arbete. Ersättning utgår nu istället för arbetarens förmåga att arbeta under en viss tid. Denna tid är, i sin linjära form, lika för alla, varför Marx talar om att en

människa under en timme är värd lika mycket som en annan människa under en timme.

Som nämndes tidigare såg man inom skråväsendet med förakt på den nya formen att organisera arbetet. Men i och med kapitalismens ökade intåg kom dock även denna grupp att få rätta sig i ledet. Något som dock inte skedde utan motstånd. Thompson (1983) skriver att, arbetsgivare och arbetstagare har funnits som relation tidigare i historien, men det är först nu som vi får en socialt medveten arbetarklass och även ett organiserat motstånd. Historikern Mikael Ottosson skriver om motståndet inför den nya ordningen bland glasblåsarna på Kosta glasbruk. Glasblåsarna fortsatte att betrakta sig själva som varuproducenter, istället för lönearbetare. Konflikten yttrade sig i att glasblåsarna fortsatte hävda rätten till kontroll över arbete och produktion. När konflikten inte nådde någon lösning använde sig några av glasblåsarna av det enda maktmedel som stod tillgängligt. ”Deras sista men starkaste resurs var att rösta med fötterna, det vill säga flytta från Kosta och Johanstorp” (Ottosson 1999, sid 233).

Etnologen Mats Lindqvist (1987) skriver om Åbjörn Anderssons mekaniska verkstad i Svedala, och dess övergång från hantverks- till fabriksproduktion. Där yttrade sig arbetarnas motstånd till den nya tidsdisciplinen i bevarandet av blåmåndagar, kollektivt organiserade badutflykter under schemalagd arbetstid samt en medveten sänkning av arbetstakten, det vill säga maskning. Ovan nämnda missnöjesyttringar kan ses som ett hävdande av traditioner. Men samtidigt kan vi se det som ett försök av arbetarna att hävda äganderätten över sin egen tid.

Men hur fick man industriarbetaren att rätta sig efter den nya tidsdisciplin? Thompson skriver

... genom uppdelning av arbetet, genom övervakning av arbetet, genom böter, genom ringklockor och ur, genom pengar som stimulans, genom predikan och undervisning genom bekämpande av marknader och tidsfördriv – utarbetades nya arbetsvanor, och genomdrevs en ny tidsdisciplin (Thompson 1983, sid 51).

Samtidigt som fabriköreerna utövade ovan nämnda yttre påtryckningar gjordes även försök att ändra arbetarens inställning till den ”nya” tiden och skapa en förståelse för dess värde. I samband med den tidiga industrialiseringen i England myntade Benjamin Franklin uttrycket ”Tid är pengar”. Eftersom tiden i fabriker standardiserats blev det nu även möjligt att omsätta den i pengar. Det var viktigt för propagandamakarna att inpränta detta budskap i arbetaren att om tiden förslösas så är det samma sak som att förslösa sina pengar. Thompson (1984, sid 50) tar i sin bok *Herremakt och folklig kultur* upp Hannah Mores ”Early rising” som en sedelärande berättelse:

Thou silent murderer, Sloth, no more
My mind imprison'd keep;

Nor let me waste another hour
With thee, thou felon sleep.

(Du tyste mördare, lättja, skall inte längre /
hålla mitt sinne fångat. / Må jag inte heller förspilla
en timme till / med dig, du ondskefulla sömn.)

Enligt Anderson och Sylwan (2000) utnyttjades den stigande produktiviteten under industrialismen av svenskarna till att förkorta arbetstiden, vilket innebär att Franklins motto även fungerar i en omvänd relation – ”Pengar är tid”. Vid 1870-talets början arbetade svensken i genomsnitt 3 000 timmar per år, vilket kan relateras till dagens 1 500 timmar. Thompson skriver

Den första generationen fabriksarbetare fick lära sig av sina herrar hur viktig tiden var. Den andra generationen bildade sina kommittéer för kortare arbetstid i tiotimmarsrörelsen. Den tredje generationen krävde övertidsersättning. De hade accepterat företagarnas kategorier och lärt sig att slå tillbaka inom dem. De hade lärt sig sin läxa, att tid är pengar, och de hade lärt sig den bara allt för väl (Thompson 1983, sid 46-47).

Sammanfattande kommentarer

Industrialiseringen innebar först och främst en förändring i arbetets organisering. Arbetet blev centraliserat, mekaniserat och uppdelat. Arbetaren säljer inte längre resultatet av sitt arbete utan sin förmåga att arbeta under en specificerad tidsrymd. Som en effekt av detta blir produkten av arbetet och arbetstiden abstrakt för arbetaren, då denne endast upplever fragmentariska moment av produktionskedjan. Från en integrerad arbetsplats och bostad har dessa nu skiljts åt i det fysiska rummet. Hastigheten i rörelsen mellan olika fysiska rum har, i och med ny teknik i form av järnvägar och spårvagnar, ökat. Den nya tekniken medförde även att beroendet av naturgivna förutsättningar för exempelvis energiförsörjning och transporter minskade eller övervanns. Tiden har frigjorts ifrån sin rumsliga kontext och blivit abstrakt. Därmed har tiden blivit en vara som andra och prissätts på en allt mer abstrakt marknad.

Analys av epokerna och en fördjupad frågeställning

Rörelsen i rummet

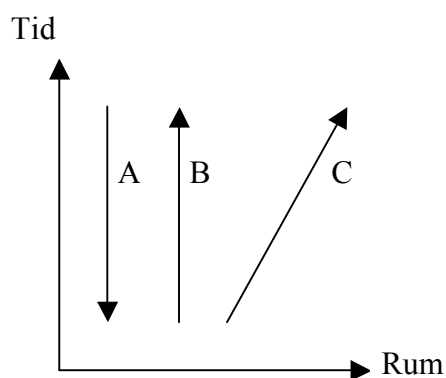
I bondesamhället var rörelsen i rummet mycket begränsad. Det fick till följd att tiden kom att intimt förknippas med det konkreta rummet och dess skiftningar. Dåtid, nutid och framtid upplevdes i relation till olika tider på dygnet och olika tider på året, vilka alla innebar skiljda aktiviteter. Rörelsen i rummet ökade i och med industrialiseringen och skapade därmed ett behov av att, med hjälp av ett abstrakt tidsbegrepp, synkronisera individer i tid och rum. En växande marknad

samt tillgången till riskkapital och ny teknik lade grunden för utbyggnaden av fabriker. Ångmaskinen möjliggjorde såväl industrins utbyggnad som skapandet av järnvägen och frigörelsen ifrån naturgivna kraftkällor. Järnvägen banade väg för att förbinda rum med varandra. Klockan synkroniserade rummen med varandra tidsmässigt.

Man kan säga att förhållandet till tiden blivit mer abstrakt, då fler och allt abstraktare rum inkorporeras i människans vardag. När Asplund (1985) betraktar denna process använder han sig av begreppet topofili (av grekiskans topos (plats) och filios (vän)) med vilket avses ortsvänskap. När jag talar om att förhållandet blivit abstraktare menar jag sålunda att ortsvänskapen, förhållandet till platsen minskat.

Vi har gått ifrån att röra oss i ett fysiskt rum där tiden var naturlig och styrdes av solens och månens gång, till att röra oss i flera. Denna rörelse struktureras inte av naturen utan av en abstrakt form av tid, klocktiden. Som vi sett är alltså rörelsen en viktig faktor för vårt användande och i förlängningen upplevelse av tid. För att komma vidare i analysen av rörelsens betydelse för tidsperceptionen är Torsten Hägerstrands teori om tidrummet intressant, då den sätter tiden och rummet i samma analysmodell.

Allt som sker, sker i tid och rum är det grundläggande axiomet i Hägerstrands tidsgeografi. Tidsgeografien är med andra ord inte en teori om två begrepp *tid* och *rum*, utan om *tid och rum*, vilka tillsammans bildar tidrummet (Asplund 1985). Individens existens i tidrummet inleds vid en födelsepunkt och upphör vid en dödspunkt, och bildar därmed en individbana i tidrummet vilken kan avbildas grafiskt (se figur 1).

Figur 1. En modell över olika livsbanor i tidrummet.

Hur kan då en individbana i tidrummet se ut? För det första kan den inte löpa nedåt mot x-axeln (A), det vill säga mot rumsdimensionen. En sådan bana skulle implicera att individen rört sig bakåt i tiden då den går emot den vertikala tidsdimensionen vars riktning är uppåt. Linjer som löper parallellt uppåt med y-axeln

(tidsdimensionen) är dock fullt möjliga, och skulle i detta fall avbilda en individ som är helt stationär (B) i rummet. Här krävs dock ett förtydligande av vad det innebär att vara stationär. Individer rör sig, under sina liv, såväl inom som mellan olika stationer. Huvudstationerna i en individs liv är i huvudsak hemmet och arbetsplatsen, men kan även tänkas vara ett andra sociala och kulturella konstruktioner som varuhus, biografier och restauranger. Så vad (B) avbildar är inte en person som sitter helt stilla hela sitt liv, utan en person som endast rör sig inom en station. Jag talade tidigare om cirkeln som ett sätt att uppleva tiden. Cirkeln är dock inte en möjlig figur i Hägerstrands modell, då den skulle implicera en individ som återvänder till utgångspunkten vid samma tid som den lämnades.

Som vi såg var en väsentlig skillnad mellan det agrara och det industriella samhället det ökade antalet stationer. Tidigare rymdes funktionerna bostad och arbetsplats inom samma station. En individbana kom därmed i det agrara samhället till stor del, likt (B), att löpa parallellt med y-axeln.

Enligt ekonomhistorikern Anita Göransson (1988) utmärktes den proletära familjeformen i industrisamhället av särskiljandet av bostad och arbetsplats, där hustruns roll främst blev att vårda hemmet och sköta barnens socialisation. Denna uppdelning av arbetsuppgifterna fanns även i agrarsamhället. Här var dock uppdelningen i huvudsak lokal, inom stationen, medan den i industrisamhället kom att bli spatial, uppdelad mellan olika stationer. Här kan man alltså se en tendens till att mannen och kvinnans livsbanor i tidrummet kom att skiljas åt. Kvinnans linje löper i industrisamhället fortfarande till stor del parallellt med y-axeln, emedan mannens får en större utsträckning i horisontalplanet (C). Vilken effekt detta fått för de respektive könen perception av tid öppnar upp för en intressant frågeställning kring genusrelaterade tidsperceptioner. Sociologen Karen Davies (1989) menar att hemarbetet, vilket struktureras av uppgiften och inte av klockan skapar en flexibla relation till tiden. Denna flexibla relation benämner hon som processtid, vilken kännetecknas av att det är uppgiftens karaktär som definierar tidsåtgången, och inte en på förhand definierad tidsrymd. Utifrån Davies resonemang kan man säga att det agrara samhällets tidsform, den konkreta tiden, lever kvar i icke marknadsrelaterade produktionsfärer, exempelvis hushållsarbete.

Arbetsprocessens strukturering

Ett förändrat sätt att organisera arbetet skapade i och med industrialiseringen en ny tidsdisciplin, vilken gav tiden egenskapen att strukturera arbetsprocessen. Bondesamhällets arbetsprocesser var, vilket jag tidigare nämnt, kvalitativt åtskiljda efter dygnet och årets gång. De kännetecknades av en hög koppling till det fysiska rummet och arbetsprocessen styrdes av de naturgivna förutsättningarna. Vi ser däremot stora likheter mellan den linjära klocktidens egenskaper

och industriarbetets arbetsprocesser. Utan variation och indelade, likt klockan som styr dem, i identiska avsnitt. Arbetsprocessen har frigjorts från de naturgivna förutsättningarna. I och med industrialiseringen ersattes den naturliga arbetstiden med en mekanisk klocktid, i syfte att underlätta arbetsdelning och styrning av arbetsprocessen. På ett sätt kan man säga att tiden här avlägsnades ifrån rummet då klocktiden inte behöver någon referens till rummet för sin funktion.

Som vi såg kännetecknades arbetet i det agrara samhället (se tidigare avsnitt kring tjänstehjonstadgan) och den tidiga industrialismen (industriarbetarens 3 000h/år) av långa arbetsdagar, samtidigt som tempot var lägre (se tidigare avsnitt kring porös arbetstid). Denna form av exploatering av arbetskraften benämns i litteraturen som extensiv och kännetecknas av långa arbetsdagar och en låg lön. Men som Thompson skriver lärde sig industriarbetarna sig läxan, att tid är pengar, och fick igenom kraven om förkortad arbetstid. Samtidigt skruvades, i och med ökad mekanisering tempot upp vid maskinerna. Som Hobsbawn (1977) skriver utnyttjas arbetskraften inte längre extensivt utan intensivt. Vad kännetecknar arbetet idag, långa arbetsdagar eller ett högt tempo? Här är det mest intressant att titta närmare på de flexibla och uppgiftsorienterade organisationsmodeller och arbetsformer som växer sig allt starkare på arbetsmarknaden. Är det så att såväl uppgiften som den abstrakta klocktiden används till att strukturera arbetsprocessen inom de nya flexibla arbetsformerna. Kan vi då tala om att vi fått en dubbel exploatering av arbetskraften? Hur påverkas arbetskraften när såväl uppgiften som klockan har kommit att strukturera arbetet?

Informationssamhället och den tidlösa tiden

Vad i dagens samhälle är kvalitativt nytt sett i relation till industrisamhället? Vilka förändringar har inträffat för att vi skall kunna tala om en ny epok? Castells (2000) besvarar frågan i en not i sitt massiva trevolymsarbete om det framväxande nätverksamhället. Där nämns bland annat datorer, allmänt tillgänglig mobil telekommunikation, genmanipulation, elektroniskt integrerade globala finansmarknader, den omfattande utmaningen mot patriarkatet, Sovjetväldets fall etc. Allt detta är stora förändringar och händelser, men innebär de en kvalitativ förändring av hur vi arbetar samt förhållandet mellan produktion och konsumtion?

En allt globalare marknad fjärrar uppenbarligen producenten än mer ifrån konsumenten. Detta är förvisso inget kvalitativt nytt, utan enbart en acceleration av en process som startade i och med kapitaliseringen av arbetet. Samtidigt har den nya tekniken möjliggjort nya arbetsformer och banat väg för en ny form av hemarbete. Än en gång har hemmet kommit att integrera funktionerna arbete och bostad. Sett från det perspektivet så har vi inte fått någonting nytt utan endast återgått till agrarsamhällets arbetsformer. Nu är det nog inte särskilt många som skulle hålla med om den synpunkten, varför jag istället för att driva den vidare

skall försöka utröna vad som är nytt under solen. Men även om vi har en till synes likartad form av integrering av arbete och bostad har den ett annorlunda socialt och kulturellt innehåll. Den sociala kontexten har förändrats, vilket innebär att tidens kulturella innehåll är ett annat.

Samspelet mellan teknik, ekonomi och individ, och relationen dem emellan bildar grunden för en ny socioekonomisk kontext. Utmärkande för denna, i relation till industriepokens, är följande:

Källan till produktivitet och tillväxt utgörs av kunskapsalstringen, som genom informationsbehandling utsträcks till den ekonomiska verksamhetens alla domäner (Castells 2001, sid 239 ff).

Kunskap och information är idag de viktigaste källorna till produktivitet och tillväxt. Produktionssystemen är sålunda organiserade kring principen att maximera den kunskapsbaserade aktiviteten. Detta sker genom utveckling och spridning av informationsteknologi.

Den ekonomiska aktiviteten övergår från varuproduktion till tjänsteförsörjning. Jordbrukssysselsättningens fall följs av en ohejdbar nedgång i industrijobben, till förmån för servicejobben som så småningom kommer att stå för en överväldigande del av sysselsättningen. Ju mer avancerad en ekonomi blir, desto mer fokuseras sysselsättning och produktion på tjänster (Castells 2001, sid 239 ff).

Kännetecknande för den nya ekonomin är med andra ord industritillverkningens tillbakagång till fördel för tjänsteverksamhetens. Stora förändringar kan även ses inom industritillverkningen, där de rutinmässiga och repetitiva uppgifterna kommer att automatiseras och programmeras för att utföras av maskiner.

Den nya ekonomin ökar vikten av arbetsgrenar med högt informations- och kunskapsinnehåll. Administrativa, fria och tekniska yrken kommer att växa snabbare än andra och bilda kärna i den nya samhällsstrukturen (Castells 2001, sid 239 ff).

Kärnan i den nya sysselsättningsstrukturen blir därmed informationsrika yrken såsom administrativa, akademiska och tekniska. Sysselsättningsstrukturen kommer vidare att kännetecknas av en polarisering mellan högkvalificerade och lågkvalificerade yrken.

Kännetecknande för den nya strukturen, menar Castells (1998), är arbetets individualisering och dess flexibla former. De viktigaste elementen i denna omvandling är följande. *Arbetstiden* begränsas inte av det traditionella mönstret med heltidsjobbets 40-timmars arbetsvecka. *Arbetsstabiliteten* sjunker i och med att arbetet blir uppgiftsrelaterat och därmed inte garanterar någon framtida sysselsättning. Arbetets *belägenhet* kommer att förskjutas ifrån företagets lokaler och en växande andel av arbetstiden kommer att spenderas i hemmet eller i rörelse.

Dagens ekonomi bygger inte, skriver Castells (1996) vidare, på att mer tid pressas ur arbetskraften (Hobsbawns extensiva exploatering) eller mer arbete ur den tid som står under klockans tvång (Hobsbawns intensiva exploatering). Arbetskraftens värdeskapande potential ligger istället i dess förmåga att fatta självständiga beslut i realtid, samt en flexibel hantering av arbetstiden. Om tiden som en värdeskapande resurs skriver han att

Tiden behandlas som en resurs, inte på massproduktionens linjära, kronologiska sätt utan som en särskiljande faktor i förhållande till andra företags, nätverks, processers eller produkters temporalitet (Castells 1996, sid 487).

För att tydliggöra Castells resonemang kan man göra en analogi till hur man som privatperson kan skapa mervärde genom en flexibel hantering av sin tid. Tydligast kan man se denna tendens i resebranschen där resorna är billigare under den period av året då ingen annan reser samt om man är beredd att köpa en resa med kort varsel. Vad det egentligen handlar om är att om jag ger upp rätten att hävda min tid finns det pengar att göra. Vill jag däremot hävda min rätt att göra vad jag vill när jag vill, kommer det att kosta pengar.

Klockan är fortfarande oersättlig i struktureringen av lönearbetet. Den ger arbetsgivaren möjlighet att bestämma arbetsdagens början och slut samt att reglera ersättningen i form av timbaserad lön. En situation som de flesta känner igen sig i, merparten människor arbetar trots allt i industrisamhällets traditionella arbetsformer. Samtidigt kan vi se att arbetet för många blivit mer uppgiftsorienterat; att det traditionella mönstret med 40-timmars arbetsvecka är i upplösning samt att arbetsprocessen inte längre i samma utsträckning begränsas till företagets lokaler. Arbetet har, menar Castells, kommit att individualiseras vilket innebär att individernas rörelse i tidrummet därmed har blivit mer utspridd såväl utmed den rumsliga som tidsliga dimensionen. Arbetsplatsens fysiska lokalisering fungerar inte längre i samma utsträckning som förklaring till individers rörelse i rummet.

Men ingen individ agerar i ett vakuum. Ett sätt att bringa ordning i mönstret kan vara att utgå från de mål individen strävar efter och de handlingar som utförs för att uppnå dessa mål. Målen kan vara rent personliga men även vara en förlängning av organisatoriska mål. Fokus här ligger på ett organisatoriskt plan. Utifrån ett organisatoriskt mål kopplas flera individers livsbanor samman i tidrummet. Asplund (1985) kallar sådana projektbestämda kopplingar mellan livsbanor för knippen. Varje knippe interagerar i sin tur med andra och skapar därmed olika former av nätverk. Ur ett myller av livsbanor i tidrummet kan vi därmed spåra mönster. Även om arbetet har individualiserats rör sig individen alltså inte fritt i tidrummet. Rörelsen får sin struktur efter målets karaktär, de övriga individerna i knippet samt övriga knippen i nätverket. Mervärde, skriver Castells (2001) vidare, skapas genom individer och organisationers förmåga till temporär flexibilitet i nätverken.

Den temporära flexibiliteten i relation till uppgiften, vilket var utmärkande för det agrara samhället och för hemarbetet, har med andra ord åter kommit tillbaka. Men nu i en ny form, producentens kontroll över arbetet försvann i och med kapitaliseringen och den därpå följande förskjutningen av makt till kapitalägaren. Vi kan därför inte tala om flexibilitet utifrån arbetarens perspektiv, utan ifrån arbetsgivarens. I detta sammanhang kan vi se till Karlsson och Eriksson (2000) som i sin bok *Flexibla arbetsplatser och arbetsvillkor* ifrågasätter, vad de menar, den ofta förskönande bilden av det flexibla arbetets villkor. De menar att flexibiliteten ofta utgår från företagets behov; vilket med andra ord innebär att företagen *har* flexibilitet emedan de anställda däremot *bör vara* flexibla.

Låt oss utgå ifrån Castells resonemang att tiden har kommit att bli en resurs som kan förädlas. Vilka effekter får detta för arbetarens hantering och upplevelse av tid? Som vi såg kunde en privatperson skapa mervärde genom att ge upp rätten att hävda sin tid. Om samma sak gäller för företagen har vi inte, vilket Castells hävdar, förädlat tiden, utan snarare har arbetarens tid kommit att exploateras mer än någonsin. Jag skrev inledningsvis att i agrarsamhället var all vaken tid möjlig arbetstid. Är det dit vi är på väg igen? Med den bärbara datorn och mobiltelefonens hjälp är kanske även snart alla rum potentiella arbetsplatser. Företagens flexibla exploatering av arbetskraften kännetecknas av att en större del av individens tid hävdas av företagen som möjlig arbetstid. Detta innebär i praktiken inte att mer tid går åt till arbete, men det inskränker individens rätt att disponera fritt över dygnet timmar.

Avslutningsvis kan vi sluta oss till att tiden i dagens arbetsliv rymmer såväl en uppgifts- som en klockorienterad tid. Arbetet struktureras inte enbart av uppgiften vilket vi kunde se i agrarsamhället och i hemmets arbetsformer. Inte heller är klockan ensamt strukturerande som vi såg i industrisamhället, där den standardiserade arbetstiden var förhärskande. Upplevelsen att inte ha tid eller att tiden går för fort vill jag hävda är ett utslag av denna dubbla struktureringsprincip. Genom att lyfta in såväl den kulturella konstruktionen av tid som genusordning når man en bättre förståelse av ohälsoproblematiken än om man enbart ser till arbetslivet som en isolerad företeelse.

Avslutande diskussion

Tiden är ett undflyende fenomen och jag kan, liksom Augustinus, fortfarande inte besvara frågan om vad som är tidens sanna natur. Jag har, och förhoppningsvis läsaren också, nått en djupare förståelse för hur tid kan upplevas och användas. I inledningen av artikeln gavs tiden egenskapen att den formade vårt sätt att erfara och strukturera tillvaron. Formen ger med andra ord upplevelsen av verkligheten en viss struktur. Genom artikeln har jag sedan hävdat att den form som tidens gång får i vårt medvetande kan hänföras till förändringar inom det socioekonomiska systemet. Hur vi upplever tidens gång har förändrats under de senaste

århundradena. Detta arbete har varit ett försök att koppla denna förändring till skiftande socioekonomiska förhållande. Vad metoden angår upplevde jag det som särskilt svårt att skapa en idealtyp över industrialismens förhållande, då denna epok till stor del präglas av ständig utveckling. Den epoken blev därmed mer processinriktad i karaktär än vad som var min avsikt från början. Detta kan peka på en svaghet i uppsatsen eller i idealtypskonstruktioner i allmänhet, vilka är mer inriktade på tillstånd än processer.

Som vi såg växte, i takt med kapitalismens inträde och att naturens begränsningar övervanns, en ny tid fram. I samband med att arbetsprocessen blev viktigare att kontrollera och standardisera, blev även tiden det. I dagens samhälle, där människan i högre grad är utspridd i tidrummet har tiden blivit en allt viktigare tillgång för att koordinera människors aktiviteter. Företag kan skapa mervärde genom att använda tiden som en flexibel resurs. Samtidigt såg vi problem när allt större del av individers tid hävdas som möjlig arbetstid, och behovet av flexibilitet inskränker möjligheten att kontrollera sitt liv.

En allmänt förekommande fras idag är att ”Tiden går fortare”. Hur har denna bild skapats? Jorden roterar väl fortfarande med samma hastighet kring sin egen axel och klockans timmar har väl fortfarande samma längd som när den först skådade dagens ljus i början på 1300-talet? Jag har i artikeln argumenterat för att vi i dag har två konkurrerande tidsformer, vilka tillsammans skapar bilden av att tiden inte räcker till. Vi har dels den tid som ligger i uppgiften och dels den tid som definieras av klockan. Att tiden går fortare implicerar på samma gång att den inte räcker till. När tiden inte räcker till skapas en frustration vilken i förlängningen kan orsaka stress och utbrändhet. Tiden har samtidigt blivit en handelsvara, och desto flexiblare den kan utnyttjas desto dyrbarare blir den. Jag hävdar här att den framtida striden i arbetslivet blir att få hävda rätten till sin egen tid; att individer, liksom Roger Bredin, i allt högre utsträckning själva får skapa och markera gränser för vad som är att betrakta som arbets- respektive fritid. Vidare kan det antas att individer som brister i att skapa fri tid, och därmed i möjlighet till återhämtning, i högre utsträckning kan komma att drabbas av stressjukdomar.

I vissa sammanhang framhålls att en flexibel arbetstid kan underlätta balansen mellan hemmets krav och arbetets. Den könsteoretiska forskaren Ylva Elvin-Nowak menar dock att ”Hos en kvinna som har möjligheten att styra sin arbetsdag själv kan kraven på anpassning till barnens behov bli större än för den som inte kan bestämma själv” (citerad i Palm 2000). Konflikten mellan hemmets och arbetets krav riskerar, enligt Nowak, därmed snarare att öka än att minska i flexibla arbetsformer. Detta resonemang stärks av resultaten i en studie av utbrändhet (Hallsten m fl 2002). Här uppvisar högre tjänstemän – där man kan anta att inslaget av flexibla arbetsformer är förhållandevis hög – en högre grad av utbrändhet än lägre tjänstemän och arbetare. Tidsperspektivet kan bidra med en viss förståelse av detta fenomen.

I takt med att utvecklingen går framåt övervinns i högre utsträckning de begränsningar som rummet sätter. Såväl Anderson och Sylwan som Liedman menar att vi idag, genom teknikens landvinningar, i mångt och mycket överkommit rummets begränsningar. Men medan de förstnämnda menar att vi på samma gång blivit "...utsläppta ur tidens fångelse" (Andersson & Sylwan 2000, sid 137), menar Liedman att vi har gått förlorade på tidens hav (Liedman 2000, sid 128). Nu har vi människor, annat än i fiktioner, till fullo lyckats överkomma rummets begränsningar. Vi kan inte, likt karaktärerna i Startrek, "stråla" över våra kroppar till vilken plats vi vill. Hur vår tidsperception kommer att arta sig när detta är en realitet får tiden utvisa.

Referenser

- Andersson Å & Sylwan P (2000) *Framtidens arbete och liv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Asplund J (1985) *Tid, rum, individ och kollektiv*. Stockholm: Liber förlag.
- Benktson B-E (1983:5) "Tiden över tiden" Nordiska institutet för samhällsplanering, Meddelande.
- Berggren L (1991) *Ångvisslans och brickornas värld*. Lunds universitet: Malmö: Team Offset.
- Bergson H (1912) *Tiden och den fria viljan*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Camus A (2003) *Pesten*. Stockholm: Bonnier.
- Castells M (2000) *Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur. Millenniets slut*. Göteborg: Daidalos.
- Castells M (2001) *Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur. Nätverkssamhällets framväxt*. Göteborg: Daidalos.
- Danemark B, Ekström M, Jacobsen L & Karlsson J Ch (1997) *Att förklara samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Davies K (1989) *Women and Time. Weaving the Strands of Everyday Life*. Sociologiska institutionen: Lunds universitet.
- Dillard D (1986) *Västeuropas och Förenta staternas ekonomiska historia*. Lund: Liber förlag.
- Durkheim E (1983) *Själv mordet*. Lund: Argos.
- Grönlund A (2002) "Flexibla tider, flexibla roller? Om arbetstidens förläggning och fördelningen av hushållsarbetet" *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, årg 8, nr 3, s 175–189.
- Gurevitj A J (1986) "Tiden som kulturhistoriskt problem" *Häftan för kritiska studier*, 1986:2.
- Göransson A (1988) *Från familj till fabrik*. Lund: Arkiv.
- Hallsten L, Bellaagh K & Gustafsson K (2002) *Utbränning i Sverige – en populationsstudie*. Arbete och Hälsa 2002:6, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.

- Hobsbawn E J (1977) *Industry and empire*. London: Penguin Books Ltd.
- Isidorsson T (2001) *Striden om tiden. Arbetstidens utveckling i Sverige under 100 år i ett internationellt perspektiv*. Göteborgs universitet: Avhandlingar från Historiska institutionen.
- Johansen A (1984) *Tid är makt, tid är pengar*. Malmö: Röda Bokförlaget.
- Jönsson B (2002) *Tio tankar om tid*. Stockholm: Brombergs.
- Kajiser A (2002) ”Snärjda i systemen” i Sturesson L m fl (red) *Spänningsfält. Tekniken – Politiken – Framtiden*. Stockholm: Carlssons.
- Karlsson J Ch (1986) *Begreppet arbete*. Lund: Arkiv avhandlingsserie.
- Karlsson J Ch & Eriksson B (2000) *Flexibla arbetsplatser och arbetsvillkor*. Lund: Arkiv.
- Liedman S-E (2000) *I skuggan av framtiden*. Stockholm: Bonnier.
- Lindqvist M (1987) *Klasskamrater*. Stockholm: Liber.
- Lundmark L (1989) *Tidens gång & tidens värde*. Stockholm: Författarförlaget Fischer & Rye.
- Magnuson L (1999) *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm: Prisma.
- Maslach C & Jackson S E (1981) ”The Measurement of Experienced Burnout” *Occupational Behaviour*, nr 2, s 99–113.
- Ohlsson B (2004) ”Från mänsklig till mager produktion” i *Vision & Verklighet*. Humanistdagboken nr 17. Göteborgs Universitet.
- Olsson L (1980) *Då barn var lönsamma*. Stockholm: Tidens förlag.
- Olsson L (1995) ”Kvinnokraft, arbetskraft, maskinkraft” i Olsson L & Hult C (red) *Arbetets historia. Tema Kvinnors arbete och könsrelationer i arbetet*. Lund: Arbets-historiska seminariet.
- Ottoson M (1999) *Sohlberg och surdegen. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820–1880*. Lund: Lunds universitet.
- Rosander G (1979) ”Arbete” i Bringeus N-A m fl (red) *Arbete och redskap*. Lund: Liber läromedel.
- Sandemose J (1986) ”Vad tid är” *Häften för kritiska studier*, nr 2.
- Schumpeter J A (1983) *The Theory of Economic Development*. USA: New Brunswick.
- Schön L (2000) *En modern svensk ekonomisk historia*. Stockholm: SNS Förlag.
- Taylor F W (1967) *The Principles of Scientific Management*. New York: Norton.
- Thompson E P (1983) *Herremakt och folklig kultur*. Malmö: Författarförlaget.
- Thompson E P (1991) *Customs in Common*. London: The Merling Press.
- Toffler A (1982) *Tredje vågen*. Solna: Esselte Info.
- Weber M (1988) *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund: Argos.
- Ågren H (2000) ”När arbetet fick bestämma tiden” *Populär Historia*, nr 4, s 7–9.